

Michał Pszczółkowski

Akademia Sztuk Pięknych w Gdańsku

ŚRODOWISKO ARCHITEKTONICZNE WŁOCŁAWKA LAT MIĘDZYWOJENNYCH

Słowa kluczowe: dwudziestolecie międzywojenne, Włocławek, Mieczysław Kozłowski, Adolf Buraczewski, Franciszek Krzywda-Polkowski, Stanisław Filasiewicz, Maksymilian Goldberg, Karol Osterloff, Jan Kunert, Władysław Kwapiszewski, Stefan Narębski, Bronisław Wondrausch, Kazimierz Kłosowicz, Jan Kamieński, Antoni Olszakowski, Władysław Popławski, Zygmunt Majewski, Marian Stefanowicz, Kazimierz Kiermasz, Lucjan Jezierski, Katarzyna Chmielewska-Kottas

ARCHITECTURAL ENVIRONMENT OF WŁOCŁAWEK IN THE INTERWAR PERIOD

Keywords: interwar period, Włocławek, Mieczysław Kozłowski, Adolf Buraczewski, Franciszek Krzywda-Polkowski, Stanisław Filasiewicz, Maksymilian Goldberg, Karol Osterloff, Jan Kunert, Władysław Kwapiszewski, Stefan Narębski, Bronisław Wondrausch, Kazimierz Kłosowicz, Jan Kamieński, Antoni Olszakowski, Władysław Popławski, Zygmunt Majewski, Marian Stefanowicz, Kazimierz Kiermasz, Lucjan Jezierski, Katarzyna Chmielewska-Kottas

Nie ulega wątpliwości, że dwudziestolecie międzywojenne zapisało się złotymi literami w architektonicznych dziejach Włocławka. Było to wówczas największe miasto powiatowe ówczesnego województwa warszawskiego, i choć daleko mu było do metropolii, to jednak przeżyło ważny okres rozwoju, wyraźnie zaznaczając to w swojej strukturze, przestrzeni i budownictwie. Prowincjonalne dotąd miasto, położone na rubieżach Imperium Rosyjskiego, wkroczyło na drogę ku nowoczesności. XIX-wieczna tkanka urbanistyczna z neostylowymi, w większości skromnymi kamienicami, z rzadka przetykanymi okazałymi budowlami, stopniowo wypełniała się zabudową modernistyczną. Celem niniejszego artykułu jest rozpoznanie i przybliżenie głównych bohaterów włocławskiej sceny projektowej, tworzących jakość architektoniczną międzywojennego miasta¹. Istotny wpływ miały tu ambicje władz

¹ Artykuł jest rozszerzoną wersją rozdziału *Architekci* w książce *Architektura Włocławka w latach 1918–1939*, Włocławek–Łódź 2019.

miejskich, powierzających najbardziej prestiżowe projekty w ręce architektów o uznanej renomie, zwłaszcza architektów warszawskich. W ten sposób Warszawa, której wpływ na miasto w latach zaborów ocenia się negatywnie („hamowała prądem swej siły i możliwości skutecznie, choć bezwiednie wszelkie inicjatywy”²), w latach międzywojennych była dla Włocławka inspiracją i źródłem form architektonicznych o wysokiej jakości.

Warszawscy projektanci pojawiali się w mieście dzięki konkursom, organizowanym przez magistrat. Pierwszą taką postacią był **Mieczysław Kozłowski** (1885–1944), architekt stołeczny, zwycięzca w konkursie na projekt szkoły powszechnej przy pl. Staszica z 1919 r. Projektant był synem Karola Kozłowskiego, wybitnego architekta XIX w., autora m.in. projektu teatru w Lublinie i warszawskiej filharmonii. Absolwent paryskiej Szkoły Sztuk Pięknych (1913), w 1917 r. zwyciężył w konkursie na projekt rozplanowania i parcelacji dzielnicy Powiśle przy wiadukcie Poniatowskiego w Warszawie. W późniejszych latach zasłynął jako autor projektu sanatorium w Otwocku (1925–1929), brał też udział w przygotowaniu projektu konkursowego na Pałac Ligi Narodów w Genewie (1927)³.

Kolejną postacią z warszawskiego środowiska architektonicznego, związaną z Włocławkiem był **Adolf Buraczewski** (1881–1965), autor projektów gimnazjum biskupiego przy ul. Łęgskiej (1928) i kościoła św. Stanisława na Bularce (1926–1939). Zlecenie na te projekty uzyskał zapewne z racji sprawowanej w tym czasie funkcji architekta diecezji włocławskiej. Buraczewski był absolwentem petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych z 1913 r., a w latach 1922–1924 był asystentem Stanisława Noakowskiego na Wydziale Architektury Politechnice Warszawskiej. Specjalizował się w architekturze sakralnej, zaprojektował m.in. kościoły w Golinie, Osieku czy Wieleninie⁴, a także pomnik poległych obrońców miasta w Łowiczu⁵. W projektowaniu był zwolennikiem klasycznych, reprezentacyjnych form o zacięciu monumentalnym, charakterystycznych dla absolwentów uczelni petersburskiej. Swoje preferencje estetyczne wyraził w pełni w obu projektach, przeznaczonych dla Włocławka.

W pierwszych latach powojennych na włocławskiej scenie projektowej pojawiła się prawdziwa gwiazda międzywojennej architektury — prof. **Franciszek Krzywda-Polkowski**, który wykonał dla miasta co najmniej dwa projekty: kolonii urzędniczej przy ul. Nowomiejskiej (1922–1925) i szkoły technicznej przy ul. Ogniowej

² M.J. L e c h, *Drukarze i drukarnie w Królestwie Polskim 1869–1905. Materiały ze źródeł archiwalnych*, Warszawa 1979, s. 232.

³ S. Ł o z a, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 156.

⁴ F. B u r n o, *Świątynie nowego państwa. Kościoły rzymskokatolickie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 69.

⁵ „Architektura i Budownictwo” 1927, nr 5, s. 162.

(1924). Niewykluczone również, że jego autorstwa jest budynek mieszkalny przy ul. Ogniowej 11, który mógł powstać jako dom mieszkalny nauczycieli szkoły technicznej.

Franciszek Krzywda-Polkowski (1881–1949), absolwent Szkoły Malarstwa, Rzeźby i Architektury w Moskwie, w czasie I wojny światowej dyrektor Szkoły Rzemiosł i Sztuki Stosowanej w Warszawie, na początku okresu międzywojennego kierownik pracowni technicznej sekcji odbudowy w Ministerstwie Robót Publicznych, a w latach 1921–1931 profesor i dziekan Wydziału Architektury Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, był architektem-artystą, gorącym zwolennikiem indywidualizmu w projektowaniu. Jak pisał o nim po wojnie słynny architekt Romuald Gutt, „istotne w jego pracy było to, jak Polkowski sztukę rozumiał, jak wrażliwy był jego stosunek do wszelakiego piękna — zarówno w dziełach stworzonych przez człowieka, jak i w naturze”⁶. Upodobanie dla form narodowego tradycjonalizmu wyrażał w projektowanych koncepcjach dla polskich miast, swoje poglądy estetyczne wdrażał też w licznych projektach mebli, przeznaczonych dla zabytkowych wnętrz (m.in. dla tzw. kuchni królewskiej na Wawelu i dworu w Maluszynie) oraz historycznych założeń ogrodowych (m.in. Park Chopina w Żelazowej Woli, cmentarz wojskowy na Powązkach z projektem trzech kaplic, projekty przekształcenia Ogrodu Saskiego w Warszawie i parku im. Derdowskiego w Jastrzębiej Górze)⁷.

Do przedstawicieli środowiska warszawskiego, związanych w Włocławkiem pojedynczymi projektami, należeli Stanisław Filasiewicz i Maksymilian Goldberg. Były to bardzo znane nazwiska w międzywojennej stolicy, choć obaj reprezentowali różne pokolenia i różne postawy twórcze. **Stanisław Filasiewicz** (1881–1944), autor kamienicy Banku Polskiego przy ul. Botanicznej (1931, ob. ul. Bojańczyka 12), to ważny przedstawiciel nurtu klasycystycznego. Absolwent Politechniki Zurychskiej i Szkoły Politechnicznej we Lwowie, a w pierwszych latach okresu międzywojennego kierownik Oddziału Technicznego Budowy Publicznych Szkół Powszechnych przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w 1924 r. został naczelnym architektem Banku Polskiego i funkcję tę pełnił do 1939 r. Poza okazałymi gmachami bankowymi (m.in. w Łucku, Brześciu nad Bugiem, Gdyni, Baranowiczach, Bielsku-Białej, Ostrowiu Wielkopolskim i Zamościu), projektował też domy mieszkalne dla urzędników banku: domy takie, oprócz Włocławka, powstały w Warszawie, Łodzi, Sosnowcu, Kielcach i Wilnie⁸. Z kolei **Maksymilian Goldberg** (1895–1942), młody żydowski architekt, przewodniczący komitetu redakcyjnego czasopisma „Architektura i Budownictwo”, zamordowany w getcie

⁶ R. G u t t, *Wspomnienie o Franciszku Krzywda-Polkowskim*, „Projekt” 1960, nr 3, s. 28–29.

⁷ S. Ł o z a, dz. cyt., s. 243.

⁸ *Album inżynierów i techników w Polsce*, t. 1, cz. 1, Lwów 1932, s. 46.

warszawskim w czasie II wojny światowej, był zdeklarowanym funkcjonalistą. Do jego najważniejszych realizacji należy tzw. Szklany Dom, który zaprojektował dla kuzynki, słynnej warszawskiej skandalistki Ireny Krzywickiej. Dla Włocławka wykonał projekt urzędu pocztowo-telegraficznego przy al. Chopina (1937). Zaznaczyć należy, że wszyscy wymienieni projektanci — z wyjątkiem Goldberga — reprezentowali pokolenie wykształcone jeszcze przed I wojną światową; byli to twórcy doświadczeni, jednocześnie jednak dość głęboko osadzeni w tradycji późnego historyzmu.

Warszawscy architekci ze względu na prestiżowy charakter wykonywanych projektów wpłynęli niewątpliwie na poziom architektury międzywojennego Włocławka, ich związki z miastem były jednak mniej lub bardziej incydentalne, dlatego większe znaczenie miało miejscowe środowisko projektowe, decydujące o rozwoju architektury miejskiej w sposób permanentny. Szczególną rolę odegrali w tym kontekście architekci miejscy, piastujący jednocześnie funkcję kierowników Wydziału Technicznego Magistratu (obie funkcje były połączone). Funkcję architekta miejskiego powołano w 1921 r., wyłączając sprawy budowlane w mieście z kompetencji architekta powiatowego. Do kompetencji urzędnika na tym stanowisku należała inspekcja policyjno-budowlana i nadzór architektoniczny nad zabudowaniami na terenie miasta (zatwierdzanie projektów zgodnie z obowiązującymi przepisami oraz przestrzeganie, aby nowo wznoszony budynek odpowiadał planowi regulacji miasta), ponadto sporządzanie projektów, kosztorysów i kierownictwo robót przy mniejszych inwestycjach miejskich, wreszcie ogłaszanie konkursów na roboty budowlane i ich rozstrzygnięcie w porozumieniu z magistratem. Zatwierdzając do realizacji, korygując bądź odrzucając składane w magistracie projekty, podejmując decyzje w konkursach, wreszcie projektując samodzielnie inwestycje miejskie (mniejsze w ramach obowiązków służbowych, większe — na osobne zlecenie magistratu), bezpośrednio wpływali na wygląd i jakość włocławskiej architektury. Formalnie nie mogli prowadzić prywatnej praktyki projektowej na terenie miasta, jednak dość często zdarzało się, że magistrat odstępował od tego rygoru na podstawie indywidualnych porozumień.

Karol Osterloff

Źródło: zbiory prywatne

Włocławscy architekci miejscy lat międzywojennych pochodzili z różnych stron kraju — żaden nie był rodowitym włocławianinem, wszyscy natomiast byli wysokiej klasy fachowcami, absolwentami najlepszych uczelni technicznych. Pierwszym urzędnikiem na stanowisku architekta miejskiego był **Karol Osterloff**,

ur. w 1879 r. w podwarszawskim Wawrze. Pochodził z rodziny o korzeniach szwedzkich. W 1905 r. ukończył studia architektoniczne w Petersburgu, studiował także malarstwo na Akademii Sztuk Pięknych w Berlinie. Karierę urzędniczą we Włocławku rozpoczął jeszcze w magistracie niemieckim w 1917 r., obejmując stanowisko kierownika Wydziału Technicznego. Na tej posadzie pozostał po objęciu władzy w mieście przez Polaków. W 1919 r. zrezygnował ze stanowiska na rzecz posady architekta powiatowego, jeszcze kilka miesięcy pełnił jednak nieformalnie obowiązki architekta miejskiego, do czasu, kiedy tę funkcję powierzono Janowi Kunertowi⁹.

Jan Kunert, Galicjanin ur. w Jarosławiu w 1874 r., ukończył studia w zakresie budownictwa na Politechnice Lwowskiej. Przed wybuchem I wojny światowej pracował na stanowisku kierownika Wydziału Budowlanego w Tustanowicach (woj. lwowskie). W 1918 r. brał udział w walkach o Lwów, następnie trafił do Tarnowa, a potem do Kołaczyc koło Jasła, gdzie zaangażował się w prace związane z odbudową zniszczeń wojennych. W 1919 r. objął stanowisko architekta miejskiego we Włocławku, funkcji tej nie sprawował jednak długo, bowiem pod koniec 1920 r. został zatrudniony jako naczelnik inspekcji budowlanej w Toruniu — nawiasem mówiąc, z Włocławkiem rozstał się w dość burzliwych okolicznościach na tle konfliktu z magistratem (sprawy mieszkania służbowego), który zresztą zakończył się w sądzie¹⁰.

Następcą Kunerta na stanowisku architekta miejskiego został **Władysław Kwapiszewski**, ur. w 1882 r. w Kazimierzu Dolnym. Dzieciństwo spędził na w Imperium Rosyjskim (Homel), w 1911 r. ukończył studia architektoniczne w Wyższej Szkole Technicznej w Dreźnie. W latach 1911–1913 praktykował w pracowniach drezdeńskich, m.in. u Martina Dülfera. Po powrocie do kraju pracował przy projekcie miasta-ogrodu Młociny pod Warszawą, po czym wyjechał do Moskwy, gdzie przez dwa lata kierował budowami kamienic, projektowanych w pracowni architekta Władysława Dąbrowskiego. W latach 1916–1918 działał w Kijowie, gdzie się ożenił, a następnie wraz z żoną Julią wrócił do kraju. Pracował w Warszawie na zlecenie Ministerstwa Robót Publicznych, a w 1919 r. objął stanowisko architekta Wydziału Drogowego Warszawskiej Dyrekcji Kolei Państwowych. Niezadowolenie z warunków pracy (brak mieszkań w stolicy, a tym samym codzienne dojazdy

⁹ Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (dalej: APTOW), Akta miasta Włocławka. Zarząd Miejski we Włocławku (1916) 1918–1939 (dalej: AmW), Akta osobiste inż. Osterloff, sygn. 1742. Jako architekt powiatowy wykonywał projekty w rejonie, m.in. zespół budynków szkoły rolniczej w Starym Brześciu. Osterloff pozostał czynny na włocławskiej scenie architektonicznej do końca życia, choć w 1938 r. zamieszkał w podmiejskim Brzeziu. Po II wojnie światowej ponownie został architektem miejskim i powiatowym, pełniąc tę funkcję do 1955 r. Pełnił też funkcję prezesa Zarządu Włocławskiego Towarzystwa Oddziału Urbanistów Polskich. Zmarł tragicznie w 1960 r.; A. Cybulski, *Osterloff Karol*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, red. S. Kunikowski, t. 3, Włocławek 2005, s. 125–126.

¹⁰ APTOW, AmW, Akta osobiste inż. Jana Kunerta, sygn. 1731. Architekt przebywał w późniejszych latach w Grudziądzu i Gdyni.

z Milanówka) spowodowało, że w 1921 r. zgłosił kandydaturę na posadę włocławskiego architekta miejskiego. Funkcję tę objął w tym samym roku i sprawował ją przez kolejnych sześć lat, aż do 1927 r., kiedy złożył dymisję. Przyczyną rezygnacji ze stanowiska były narastające od kilku lat nieporozumienia z magistratem (brak spełnionych zobowiązań w sprawie mieszkania służbowego, redukcja poborów, nadmierne obciążenie obowiązkami ze względu na brak personelu technicznego)¹¹.

Rozpisany w połowie 1927 r. konkurs na wakujące stanowisko wygrał **Stefan Narębski**, postać o niezwykle barwnej biografii. Syn lekarza wojskowego, ur. w 1892 r. w czecheńskim Grozonym, po śmierci ojca mieszkał wraz z matką i rodzeństwem w Wilnie. W 1911 r. podjął studia w petersburskim Instytucie Inżynierów Cywilnych, a po odzyskaniu niepodległości przez Polskę wyjechał do Warszawy, by kontynuować studia architektoniczne. Podczas studiów poznał Zofię, córkę Antoniego Olszakovskiego, którą poślubił w 1919 r. Trzy lata później Narębski uzyskał dyplom architekta i młoda para osiedliła się we Włocławku, gdzie Narębski podjął pracę w biurze projektowym teścia. Rok później założył samodzielną pracownię architektoniczną.

Stefan Narębski z żoną Zofią z d. Olszakowską i córką Barbarą
Źródło: zbiory prywatne

Duża aktywność zawodowa i społeczna projektanta spowodowała, że w 1927 r. powierzono mu posadę architekta miejskiego. Funkcję tę pełnił jednak zaledwie kilka miesięcy, bo jeszcze w tym samym roku wygrał konkurs na takie samo stanowisko, ale w znacznie bardziej prestiżowym miejscu — Wilnie¹². Inteligencja Włocławka żegnała go z wielkim żalem — jak pisano w prasie, „wyjazd p. inż. Narębskiego jest istotnie stratą dla miasta. P. inż. Narębski w ciągu swego pobytu we Włocławku dał się poznać jako człowiek niezwykle czynny, interesujący się wszelkie-

¹¹ APTOW, AmW, Akta osobiste Władysława Kwapiszewskiego, sygn. 1730. W 1928 r. objął stanowisko kierownika Oddziału Regulacji Wydziału Technicznego Zarządu Miejskiego w Łodzi. W 1937 r. został przeniesiony na takie samo stanowisko do Warszawy. Poza projektowaniem (m.in. kościół Najświętszego Zbawiciela w Łodzi), pasjonował się fotografią artystyczną. Zmarł w 1938 r. w Warszawie; S. Ł o z a, dz. cyt., s. 165.

¹² M. P s z c z ó ł k o w s k i, *Stefan Narębski 1892–1966 — architekt, konserwator, profesor. Katalog wystawy*, Toruń 2017, passim.

mi przejawami życia kulturalnego i pracujący pożytecznie w wielu tutejszych instytucjach kulturalnych”¹³.

Kolejnym architektem miejskim miał być warszawianin **Stefan Netto**, który jednak z nieznanых przyczyn zrezygnował z przyjęcia tego stanowiska¹⁴. Ostatecznie posadę objął **Bronisław Wondrausch**, ur. w 1893 r. we Lwowie. Mając 30 lat ukończył Wydział Architektury Politechniki Lwowskiej. W latach 1917–1922 służył w wojsku polskim, następnie w latach 1922–1928 był asystentem w katedrze projektowania architektury macierzystego wydziału. W tym czasie pracował też w lwowskim biurze architektonicznym „Krzyżanowski i Sroczyński”. W 1928 r. objął posadę architekta miejskiego we Włocławku i funkcję tę pełnił do 1935 r., kiedy umowa z magistratem została rozwiązana „na skutek nieprzyjęcia nowych warunków uposażenia, zaproponowanych mu przez zarząd miejski”¹⁵.

Następcą Wondrauscha na stanowisku architekta miejskiego został 31-letni **Kazimierz Kłosowicz**. Urodził się w 1904 r., ale nie ma pewności co do miejsca urodzenia — był to albo Pułtusk, albo Mieciukowo pod Mohylewem. Na pewno kształcił się w gimnazjum wileńskim, a maturę uzyskał w gimnazjum męskim w Pułtusk. W 1934 r. ukończył Politechnikę Warszawską, otrzymując stopień inżyniera budowy dróg i mostów. Ukończył też Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty w Jarcinie, a w 1932 r. otrzymał awans na podporucznika¹⁶. Stanowisko architekta miejskiego opuścił przed czerwcem 1939 r.

Bronisław Wondrausch z żoną Janiną z d. Girard i synem Krzysztofem

Źródło: zbiory prywatne

¹³ *Pożegnanie p. inż. Narębskiego przez inteligencję włocławską*, „Ekspress Kujawski” 1928, nr 58, s. 6.

¹⁴ APTOW, AmT, Budowa szkół na Zazamczu, sygn. 3019, k. 6.

¹⁵ APTOW, AmW, Akta osobiste — inż. Wondrausch Bronisław, sygn. 1750, k. 98. W późniejszych latach przebywał w Gdyni. Zginął razem z synem Krzysztofem w Powstaniu Warszawskim; http://www.2wojna.gdynia.pl/UserFiles/File/straty_osobowe_04_2017.pdf [dostęp: 14 lipca 2018]; informacje od krewnych architekta.

¹⁶ W 1939 r. Kłosowicz został zmobilizowany do 2 pułku piechoty Legionów. Walczył w kampanii wrześniowej, po zatrzymaniu przez żołnierzy Armii Czerwonej trafił do obozu jenieckiego w Kozielsku. Zginął wiosną 1940 r. w Katyniu; W. K u b i a k, *Kłosowicz (Kłosowicz) Kazimierz*, w: *Włocławski słownik...*, t. 6, Włocławek 2011, s. 50.

Ostatnim architektem miejskim był **Jan Kamiński**, ur. w 1903 r. w Warszawie. W 1930 r. ukończył Szkołę Podchorążych Rezerwy Saperów w Modlinie, a cztery lata później uzyskał dyplom architekta na Politechnice Warszawskiej. W latach 1934–1939 pełnił funkcję architekta miejskiego w Pułtusku i Nasielsku. Posadę we Włocławku objął w czerwcu 1939 r. Funkcję sprawował zaledwie kilka miesięcy, do wybuchu II wojny światowej¹⁷.

Architekci miejscy prowadzili prywatną działalność projektową, o ile zawarli w tej sprawie porozumienie z magistratem. Do najbardziej aktywnych twórców należał Władysław Kwapiszewski, któremu z racji funkcji powierzano większość miejskich przedsięwzięć architektonicznych lat dwudziestych. Był autorem łaźni miejskiej przy ul. Kapitulnej (1921–1922, ob. nie istnieje), hal targowych przy Zielonym Rynku (1922, ob. nie istnieją), hali maszyn i budynków administracyjno-mieszkalnych cegielni przy al. Chopina (1922, ob. nie istnieją), przebudowy stajni wojskowej na rogu ulic Łęgskiej i Ogniowej na szkoły powszechne (1923), adaptacji budynku przy ul. Łęgskiej na potrzeby tzw. domu administracyjnego (1923), domu nauczycielskiego przy ul. Ogniowej (1925), tzw. kolonii urzędniczej II przy ul. Nowomiejskiej (1925), baraków robotniczych na Rakutowku (1925), drewnianego kasyna oficerskiego przy ul. Bulwarowej (1926, ob. nie istnieje), budynków Miejskiego Parku Budowlanego na Czerwonce (1926, zachowany budynek kierownictwa i całkowicie przybudowany budynek stajni), gimnazjum żeńskiego im. Marii Konopnickiej (1926–1932), elektrowni przy ul. Płockiej (1927–1928, ob. nie istnieje), a także zagospodarowania placu Wolności (1925).

Sporym dorobkiem projektowym mógł się pochwalić Stefan Narębski, kojarzony głównie z projektem Muzeum Kujawskiego przy ul. Słowackiego (1927–1930). W rzeczywistości twórczy dorobek tego architekta na terenie Włocławka jest znacznie większy; zanim objął stanowisko architekta miejskiego, był autorem tzw. gimnazjum Steinbokówny u zbiegu ulic Cyganka i Brzeskiej (1928–1930), szpitala żydowskiego przy ul. Stodólnej (1930), kasyna oficerskiego przy ul. Żytniej (1935) oraz licznych budynków mieszkalnych, m.in. kamienic przy ul. św. Antoniego 53 (1925), św. Antoniego 3 (1926–1927) i — prawdopodobnie — przy ob. ul. POW 23, a także niezrealizowanych koncepcji kamienicy przy ul. Kościuszki 21 i rozbudowy kamienicy przy ul. Kościuszki 19. Karol Osterloff, już po zwolnieniu posady, projektował szkołę handlową przy ul. Toruńskiej i kamienice przy ul. Mickiewicza 8 i 10 (1936). Bronisław Wondrausch był autorem najważniejszych miejskich inwestycji lat trzydziestych: stadionu miejskiego przy al. Chopina (1930, ob. nie istnieje), kolonii robotniczej przy ul. Nowomiejskiej (1931) i szkoły przy ul. Wiejskiej

¹⁷ Kamiński brał udział w kampanii wrześniowej jako porucznik w składzie 3 baonu saperów. Podobnie jak Kłosowicz, trafił do niewoli sowieckiej. Zginął w 1940 r. w Katyniu, gdzie spoczywa na Polskim Cmentarzu Wojennym. Centralne Archiwum Wojskowe, Akta personalne, sygn. 12742.

(1934–1935), ponadto wykonał projekt stacji obsługi automobili przy al. Chopina (1932) i schroniska dla bezdomnych na Grzywnie (1931). Prawdopodobne wydaje się również jego autorstwo dworca kolejki wąskotorowej przy ul. Kaliskiej (1930).

Lokalne środowisko wolno praktykujących architektów reprezentowały dwie generacje. Do pierwszej grupy należeli absolwenci uczelni rosyjskich i niemieckich sprzed I wojny światowej, do drugiej — młodzi projektanci, urodzeni około 1900 r., którzy kończyli studia już w wolnej Polsce. Nestorem włocławskiej architektury był **Antoni Olszakowski**, jeden z nielicznych przedstawicieli pokolenia, które działalność zawodową podjęło jeszcze w XIX w. Działający w mieście nieprzerwanie w latach 1887–1932, reprezentował nurt dojrzałego historyzmu, który w warunkach powojennych ewoluował w stronę form tradycyjnych, oscylujących wokół inspiracji architekturą czasów przedrozbiorowych. W ostatnim etapie twórczości zainteresował się modernizmem, rozumianym jako uproszczenie form i redukcja detalu. Architekt zajmował się ponadto czynną działalnością społeczną, pełnił funkcję prezesa Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, a po opuszczeniu miasta przez Stefana Narębskiego przejął wydawanie „Życia Włocławka i Okolicy”. W 1930 r. został pierwszym honorowym członkiem Kujawskiego Stowarzyszenia Techników¹⁸.

Antoni Olszakowski
Źródło: zbiory prywatne

Do ważnych przedstawicieli średniego pokolenia architektów należeli **Władysław Popławski** (1883–1933), **Zygmunt Majewski** (1879–1945) i **Marian Stefanowicz** (?–?). Poglądy estetyczne tych projektantów pozwalają na określenie ich architektami okresu przejściowego — z jednej strony wykształceni w duchu klasyki, z drugiej rozumieli potrzebę uproszczenia form i potrafili się przystosować do nowych tendencji, jakie pojawiły się w latach trzydziestych. Takim architektem był z pewnością Popławski, współwłaściciel przedsiębiorstwa budowlanego „Popławski i Fürstenwald” i twórca projektów architektonicznych, powstających w biurze projektowym firmy (pozwala o tym wnioskować fakt, że na projektach opatrzonych pieczętą przedsiębiorstwa widnieje tylko podpis Popławskiego). Wykonał m.in. projekty szkoły powszechnej przy ul. Kilińskiego (1934) oraz kamienic przy ul. św. Antoniego 25 (1927) i Targowej 5 (1933). Jego twórczość ewoluowała od form

¹⁸ *Z życia techników kujawskich*, „Życie Włocławka i Okolicy” 1920, nr 6, s. 32. Olszakowski opuścił Włocławek w 1932 r., przenosząc się do Warszawy, a po wybuchu II wojny światowej zamieszkał u córki i zięcia w Wilnie, gdzie zmarł w 1942 r.

tradycyjalnych (dom Marii Szołowskiej na rogu ulic Towarowej i Łęskiej, 1925–1928) do ściśle modernistycznych (dom Izabeli Sokołowskiej przy ul. Jagielońskiej 18, 1933).

Na temat biografii Stefanowicza nie odnaleziono żadnych informacji. O Majewskim wiadomo, że na początku lat międzywojennych był kierownikiem sekcji pomiarów w Wydziale Technicznym, działał też w Kujawskim Stowarzyszeniu Techników (m.in. w marcu 1931 r. wygłosił odczyt *Szkice i pomysły urbanistyczne na pożytek i upiększenie naszego miasta*)¹⁹. Obaj architekci projektowali wspólnie. Ich autorstwa są m.in. takie realizacje, jak kamienica przy ul. Targowej 7 (1933–1934) i św. Antoniego 47 (1934). Samodzielnym projektem Stefanowicza była m.in. okazała, klasycyzująca kamienica Powszechnej Robotniczej Spółdzielni Mieszkaniowej przy ul. św. Antoniego 22 z lat 1928–1930. Wykonywał też drobniejsze prace, m.in. projekt domu Stefana Wiśniewskiego przy ul. Lipnowskiej 12a²⁰ (1934, ob. przekształcony). Wśród projektów Majewskiego warto natomiast wymienić kamienice na rogu ul. Targowej i pl. Wolności (1933), na rogu ul. św. Antoniego i al. Chopina (1930), przy ul. Kilińskiego 11 (1936) i Stodólnej 43 (1939, częściowo zrealizowana). Majewski zginął w styczniu 1945 r. z ręki niemieckiego żołnierza²¹.

Młoda generacja wrocławskich architektów, wykształcona po 1918 r., to z reguły projektanci o poglądach modernistycznych, poszukujący, otwarci na nowe tendencje i twórczość uwolnioną od historyzujących detali; wprawdzie mniej doświadczeni, ale dzięki temu bardziej skłonni do eksperymentów. Aktywność zawodową podjęli po 1930 r. Było to środowisko ambitne i prężne, przedsiębiorcze i dobrze osadzone w realiach ówczesnej architektonicznej awangardy. To dzięki nim tworzył się nowy rozdział w architekturze Wrocławka — na ulicach miasta pojawiła się nowoczesna forma, torująca nowe szlaki w estetyce i przestrzeni miejskiej. Do najważniejszych przedstawicieli tego środowiska należeli Kazimierz Kiermasz, Lucjan Jezierski i Katarzyna Chmielewska-Kottas — te nazwiska pojawiają się najczęściej na projektach wrocławskiej architektury mieszkaniowej. Niestety, zachowane materiały archiwalne nie dostarczają szczegółowych informacji biograficznych na temat tych osób, możliwe jest jedynie rozpoznanie ich twórczości projektowej na terenie miasta. Analiza wykonywanych przez nich projektów potwierdza, że byli to projektanci o wysokim talencie i bardzo dobrym wyczuciu modernistycznej formy.

¹⁹ Z *Kujawskiego Stow. Techników*, „Express Kujawski” 1931, nr 84, s. 4.

²⁰ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Bank Gospodarstwa Krajowego (dalej: AAN, BGK), Projekt (zamienny) domu mieszkalnego na posesji należącej do pana Stefana Wiśniewskiego przy ulicy Lipnowskiej 12a we Wrocławku, sygn. 4240.

²¹ *Martyrologia ludności powiatu wrocławskiego 1939–1945*, <http://martyrologia.wlocla-wek.pl/miasto-wloclawek> [dostęp: 14 lipca 2018].

Z pewnością najbardziej wziętym projektantem był **Kazimierz Kiermasz** (1901–1939). Nie miał wykształcenia politechnicznego — projekty sygnował tytułem „budowniczy”, które zgodnie z ówczesnym prawem budowlanym przysługiwało absolwentom średnich szkół technicznych. Budowniczości mieli uprawnienia do projektowania i kierowania robotami budowlanymi, z wyłączeniem „budyneków zabytkowych, pomników oraz budynków użyteczności publicznej o charakterze monumentalnym”²². W związku z tym rygiem działalność Kiermasza ograniczała się do projektów obiektów mieszkaniowych, kamienic i domów jednorodzinnych, które powierzano mu chętnie i często. Można się domyślać, że był konkurencyjny cenowo w stosunku do dyplomowanych architektów, a z pewnością nie mniej od nich utalentowany. Do najbardziej udanych jego realizacji należą kamienice przy ul. Słowackiego 2a (Dom Miłosierdzia przy parafii ewangelicko-augsburskiej, 1936), Kaliskiej ob. POW 1922 (1937), św. Antoniego 29 (1937), Bulwarach 12 (1937–1938), św. Antoniego 20 (1938), a także domy mieszkalne, m.in. przy ul. Dygasińskiego 8 (1936), Stodólnej 16 (1936), Grodzkiej 40 (1937) i Tumskiej 10/12 (1938). Wykonywał także drobniejsze prace, przebudowy i rozbudowy, m.in. dla swoich rodziców — Zygmunta i Janiny Kiermaszów — zaprojektował niewielki dom przy ul. Brackiej 45a²³ (1933, ob. ul. PCK 13, przekształcony). Kiermasz działał aktywnie na polu pracy samorządowej i społecznej, był pracownikiem magistratu na stanowisku rzeczoznawcy budowlanego, a także członkiem zarządu Kujawskiego Stowarzyszenia Techników (m.in. w 1931 r. wygłosił odczyt na temat twórczości architektonicznej Stanisława Noakowskiego)²⁴. Jako porucznik rezerwy artylerii w sierpniu 1939 r. został zmobilizowany i wcielony do 8 Płockiego Pułku Artylerii Lekkiej. Podczas kampanii wrześniowej walczył o twierdzę Modlin, dowodząc 6 baterią III dywizjonu 8 ppal. Ciężko ranny w połowie września pod Kępą Nowodworską, zmarł po kilku dniach w szpitalu wojskowym. Spoczywa na Cmentarzu Powązkowskim²⁵.

Lucjan Jezierski (1903–1970), podobnie jak Kiermasz rodowity włocławianin, ukończył Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej w 1932 r. Jego biuro projektowe znajdowało się pod adresem Warszawska 13; w 1937 r. przeniósł się do własnej kamienicy przy ul. Botanicznej 18b. Jezierski wykonał projekty kilku budynków publicznych. Należą do nich dom opieki dla dzieci bezdomnych

²² Rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej o prawie budowlanem i zabudowaniu osiedli, Dz.U. z 1928 r., nr 23, poz. 364.

²³ AAN, BGK, Projekt na budowę domu mieszkalnego parterowego murowanego krytego papą i zabudowań gospodarczych na posesji przy ul. Brackiej 45a i należącej do Zygmunta i Janiny małżonków Kiermasz, sygn. 4235.

²⁴ J. Piłatowicz, *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r.*, t. II, *Słownik polskich stowarzyszeń technicznych i naukowo-technicznych do 1939 r.*, Warszawa 2005, s. 54.

²⁵ „Gazeta Kujawska” 1948, nr 141, s. 3; M. Krąkowski, *Płock w okresie okupacji 1939–1945*, Płock–Włocławek 2001; *Martyrologia ludności powiatu włocławskiego...*, dz. cyt.

Lucjan Jezierski

Źródło: Narod. Arch. Cyfrowe

i nieuleczalnie chorych — tzw. Mały Dom Opatrzności Bożej, zwany też „Małym Cottolengo” przy ul. Żelazne Wody (1935), szkoła powszechna przy ul. Nowomiejskiej (1939) oraz szereg obiektów mieszkaniowych — m.in. kamienice przy ul. Kaliskiej, ob. POW 41 (1934–1935), Towarowej 3 (1936) i Botanicznej 19b (1937–1938). Był m.in. członkiem Komitetu Budowy Kanalizacji i Wodociągów. W czasie II wojny światowej trafił do obozu w Dachau. Jak się podaje „zginął w Dachau 26 lutego 1942 r., załamany na wieść, że Niemcy rozebrali kościół w Różinowie — dzieło jego życia”²⁶. Informację tę, niezbyt zresztą jasną (zginął czy zmarł pod wpływem silnych emocji?), należy zdementować. Wiadomo bowiem, że architekt przeżył wojnę i zmarł dopiero w 1970 r.

Spoczywa na włocławskim Cmentarzu Komunalnym. Być może pomyłka wynika z faktu, że do Dachau trafił i zginął tam w 1942 r. proboszcz tej parafii, ks. Józef Szymak. Projektowany przez Jezierskiego kościół Chrystusa Króla w Różinowie (ob. Włocławek), rzeczywiście zniszczony podczas okupacji, odbudowano po wojnie według przedwojennego projektu.

Szczególną postacią na tle włocławskiego środowiska architektów była jedyna przedstawicielka płci pięknej — **Katarzyna Chmielewska-Kottas** (1896–1973). Absolwentka Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z 1924 r.²⁷ W 1930 r. uzyskała państwowe uprawnienia budowlane; warto dodać, że była jedną kobietą wśród 47 inżynierów, którzy w tym roku pomyślnie zdali egzamin²⁸. W tym miejscu należy podkreślić, że kobiety w zawodzie architekta były w latach międzywojennych zjawiskiem nowym, nawet w Warszawie i innych dużych ośrodkach miejskich, zwracającym uwagę czy będącym wręcz przedmiotem krytyki. Dopiero w 1915 r. zostały dopuszczone do studiów na Politechnice Warszawskiej, a do 1939 r. warszawską architekturę ukończyło 99 kobiet, co na ogólną liczbę 787 dyplomów stanowiło ok. 12,5%. Na tle europejskim był to wysoki wskaźnik, jednakże możliwości rozwoju zawodowego, jakie oferowała kobietom polska kultura lat międzywojennych, były daleko mniejsze. Bariery obyczajowe i społeczne tego okresu powodowały, że wejście do zawodu przedstawiało wielkie problemy. W efekcie najbardziej

²⁶ W. Frątczak, *Kościół rzymskokatolicki we Włocławku w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, w: Włocławek. Dzieje miasta*, red. J. Staszewski, t. 2, Włocławek 2001, s. 232.

²⁷ *Warszawska szkoła architektury 1915–1965. 50-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, red. J. Zachwatowicz i in., Warszawa 1967, s. 272.

²⁸ *Z Ministerstwa Robót Publ.*, „Budowniczy” 1930, nr 5, s. 7.

ambitne kobiety zmuszone były do szukania wpływu na architekturę za pomocą metod tradycyjnych, najczęściej poprzez małżeństwo z architektem. Najbardziej znane polskie modernistki projektowały zawsze z mężami (Barbara Brukalska, Helena Syrkusowa, Jadwiga Dobrzyńska, Anatolia Hryniewiecka-Piotrowska), rzadziej z partnerami zawodowymi (Maria Wroczyńska)²⁹.

Katarzyna Chmielewska-Kottas to rzadki przykład międzywojennej architektki projektującej samodzielnie, bez współudziału męża. Na temat jej małżonka, Adama Kottasa wiadomo jedynie, że w 1931 r. został członkiem Kujawskiego Stowarzyszenia Techników³⁰, nazwisko to nie pojawia się natomiast w miejskich aktach budowlanych. Popularność projektantki, którą można oceniać dużą liczbą wykonanych projektów, świadczy więc bez wątpienia o dużej dojrzałości i otwartości włocławskiego środowiska inwestorskiego. Architektka prowadziła pracownię pod adresem Szczęśliwa 2. Do najlepszych przykładów jej twórczości należy m.in. dom Barcikowskich przy ul. Kilińskiego 16a (1936) — realizacja, którą śmiało można nazwać perłą włocławskiego funkcjonalizmu, ponadto kamienice przy pl. Wolności 2 (1933–1934, ob. nie istnieje), ul. Karnkowskiego 18 (1936), Słowackiego 7 (1936), Słowackiego 6 (1939), a także dom mieszkalny Spychalskich przy ul. Okrężnej (1937) i częściowo zrealizowany projekt domu ludowego Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Braci i Sióstr Trzeciego Zakonu przy ul. Słowackiego 3 (1933). Ważnym osiągnięciem była też I nagroda w konkursie na projekt szkoły powszechnej na Zamczu.

Warto dodać, że architektka była miłośniczką psów; należała do Polskiego Związku Hodowców Psów Rasowych, była też właścicielką pięknej suki teriera szkockiego o imieniu Altesse Unga (w 1936 r. Altesse Unga otrzymała brązowy medal PZHPR na Wystawie Psów Rasowych w Warszawie)³¹. Po II wojnie światowej Katarzyna Kottas wraz z Władysławem Czajkowskim i Józefem Duklandem założyła Spółkę Techniczno-Budowlaną „Odbudowa” (1946). Spółka została rozwiązana dwa lata później³². Projektantka do śmierci pozostała we Włocławku, spoczywa na Cmentarzu Komunalnym.

W skład włocławskiego środowiska projektowego wchodziłi wreszcie nie tylko dyplomowani architekci, ale także technicy budownictwa z uprawnieniami projektowymi w zakresie budownictwa mieszkaniowego, projektujący dla mniej wymagającej albo mniej majątnej klienteli. Często byli to zresztą zdolni absolwenci szkół

²⁹ Por.: *Architektki*, red. E. Mańkowska-Grin, Kraków 2016, passim.

³⁰ *Z życia techników kujawskich*, „Życie Włocławka i Okolicy” 1931, nr 2–3, s. 19.

³¹ „Mój Pies” 1936, nr 7, s. 19.

³² APTOW, Akta Sądu Okręgowego we Włocławku, Spółka techniczno-budowlana „Odbudowa” W. Czajkowski i S-ka, sygn. 2251.

budowlanych, nieźle zorientowani w aktualnych trendach projektowych, choć z pewnością mniej odważni w ich stosowaniu. Można tu wymienić takie nazwiska, jak Stefan Kaliszewski, Władysław Brzozowski, Romuald Chmielewski czy Franciszek Brzeski. Domeną tej grupy były przebudowy, rozbudowy i adaptacje obiektów mieszkaniowych.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest rozpoznanie i przybliżenie głównych bohaterów wrocławskiej sceny projektowej lat międzywojennych. Istotny wpływ miały tu ambicje władz miejskich, powierzających najbardziej prestiżowe projekty w ręce architektów o uznanej renomie, zwłaszcza warszawskich (Mieczysław Kozłowski, Adolf Buraczewski, Franciszek Krzywda-Polkowski, Stanisław Filasiewicz, Maksymilian Goldberg). Ich związki z miastem były jednak mniej lub bardziej incydentalne, dlatego większe znaczenie miało miejscowe środowisko projektowe, decydujące o rozwoju architektury miejskiej w sposób permanentny. Szczególną rolę odegrali w tym kontekście architekci miejscy, piastujący jednocześnie funkcję kierowników Wydziału Technicznego Magistratu. Funkcję architekta miejskiego pełnili kolejno **Karol Osterloff, Jan Kunert, Władysław Kwapiszewski, Stefan Narębski, Bronisław Wondrausch, Kazimierz Kłosowicz i Jan Kamiński**. Zatwierdzając do realizacji, korygując bądź odrzucając składane w magistracie projekty, podejmując decyzje w konkursach, wreszcie projektując samodzielnie inwestycje miejskie (mniejsze w ramach obowiązków służbowych, większe — na osobne zlecenie magistratu), bezpośrednio wpływali na wygląd i jakość wrocławskiej architektury.

Lokalne środowisko wolno praktykujących architektów reprezentowały dwie generacje. Do pierwszej grupy należeli absolwenci uczelni rosyjskich i niemieckich sprzed I wojny światowej, do drugiej — młodzi projektanci, urodzeni około 1900 r., którzy kończyli studia już w wolnej Polsce (Antoni Olszakowski, Władysław Popławski, Zygmunt Majewski, Marian Stefanowicz). Poglądy estetyczne tych projektantów pozwalają na określenie ich architektemi okresu przejściowego — z jednej strony wykształceni w duchu klasyki, z drugiej rozumiejący potrzebę uproszczenia form i potrafili się przystosować do nowych tendencji, jakie pojawiły się w latach trzydziestych.

Młoda generacja wrocławskich architektów, wykształcona po 1918 r., to z reguły projektanci o poglądach modernistycznych, poszukujący, otwarci na nowe tendencje i twórczość uwolnioną od historyzujących detali; wprawdzie mniej doświadczeni, ale dzięki temu bardziej skłonni do eksperymentów. Do najważniejszych przedstawicieli tego środowiska należeli Kazimierz Kiermasz, Lucjan Jezierski i Katarzyna Chmielewska-Kottas. Aktywność zawodową podjęli po 1930 r. Było to środowisko ambitne i prężne, przedsiębiorcze i dobrze osadzone w realiach ówczesnej architektonicznej awangardy. To dzięki niemu tworzył się nowy rozdział w architekturze Wrocławka.

SUMMARY

The aim of the article is to identify and present the main characters of the Wrocław design stage in the interwar period. The ambitions of the municipal authorities, entrusting the most prestigious projects to renowned architects, especially those from Warsaw (Mieczysław

Kozłowski, Adolf Buraczewski, Franciszek Krzywda-Polkowski, Stanisław Filasiewicz, Maksymilian Goldberg) had a significant impact here. Their ties with the city were, however, more or less incidental, so the local design environment was more important, as it permanently determined the development of urban architecture. In this context, city architects, who were also the heads of the Technical Department of the City Hall, played a special role: Karol Osterloff, Jan Kunert, Władysław Kwapiszewski, Stefan Narębski, Bronisław Wondrausch, Kazimierz Kłosowicz and Jan Kamiński. The local community of free practicing architects represented two generations. The first group included graduates of Russian and German schools from before the First World War (Antoni Olszakowski, Władysław Popławski, Zygmunt Majewski, Marian Stefanowicz), the second — young designers, born around 1900, who finished their studies in free Poland (Kazimierz Kiermasz, Lucjan Jezierski, Katarzyna Chmielewska-Kottas). The young generation of Włocławek architects were usually designers with modernist views, open to new trends and creativity, free from historicizing details. Thanks to them a new chapter in the architecture of Włocławek was being created.

Bibliografia

Album inżynierów i techników w Polsce, t. I, cz. I, Lwów 1932.

Burno F., *Świątynie nowego państwa. Kościoły rzymskokatolickie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.

Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.

Piłatowicz J., *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r.*, t. II. *Słownik polskich stowarzyszeń technicznych i naukowo-technicznych do 1939 r.*, Warszawa 2005.

Pszczółkowski M., *Architektura Włocławka w latach 1918–1939*, Włocławek–Łódź 2019.

Pszczółkowski M., *Stefan Narębski 1892–1966 — architekt, konserwator, profesor. Katalog wystawy*, Toruń 2017.

Włocławek. Dzieje miasta, red. J. Staszewski, t. 2, Włocławek 2001.

Włocławski słownik biograficzny, red. S. Kunikowski, t. 3, Włocławek 2005.

Włocławski słownik biograficzny, red. S. Kunikowski, t. 6, Włocławek 2011.

Nota o autorze

Michał Pszczółkowski, dr hab., prof. ASP w Gdańsku.

Aktualne miejsce pracy: Akademia Sztuk Pięknych w Gdańsku.

